

Karabağ: Başlangıçtan Günümüze Sorunlar ve Çözümler

ARİF ACALOĞLU
Dr.

1956'da Kepenekçi/Borçalı/Gürcistan'da doğdu. Memleketinde lise eğitimi sonrasında, Bakü Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesini bitirdi. 1982'de Edebiyat Enstitüsü Mitoloji Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başladı. 1983-1986 yıllarında Tartu Üniversitesinde (Estonya) Semiyoloji dalında doktora eğitimi gördü. Bu dönemde tez danışmanı Y. Lotman ve St. Petersburg'da ikinci danışmanı L. Gumilyev ile çalıştı. 1987-1990 yıllarında Halkbilim Bölümü'nde uzman, 1990 itibarıyla Bakü Devlet Üniversitesinde öğretim görevlisi oldu. 1992-1993 yıllarında Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı'nda danışmanlık görevinde bulundu. 1993 ortalarında görevinden ayrılarak Türkiye'ye yerleşti. Uzun süre Bilgi Üniversitesi Rus Dili Programında, 2008-2019 aralığında da Yeditepe Üniversitesi Antropoloji Bölümünde öğretim üyeliği yaptı. Akademik çalışmaları Mitoloji, Halk Edebiyatı, Avrasya halklarının kültür mirası gibi alanlarla ilgilidir. 2 kitabı, 40 civarında makalesi yayınlandı. Kafkas, Orta Asya ve Sibiryada çalışmalar yaptı, konferanslar ve dersler verdi. Bu ülkelerde ve Türkiye'de çok sayıda akademik toplantıya katıldı. Akademik ve siyasal çalışmaların yanı sıra birçok TV programı yaptı, röportajlar ve popüler makaleler, 30'un üzerinde çeviri kitabı yayınlandı.

E-mail: arifacal@gmail.com

ÖZ

Uzun süreden beri bölge devletlerini ve küresel güçleri meşgul eden Karabağ sorunu, 27 Eylül 2020'de başlayan 2. Karabağ Savaşı'yla tekrar küresel gündemin merkezine oturdu. Askeri hareket artık durdurulmuş olsa da, 30 yıldan fazla bir süre devam eden bu çatışmanın hemen sonlanmayacağı, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü sağlanıncaya kadar devam ettirileceği, barış sürecinde zorlu tartışmalar yaşanacağı açıktır. En baştan beri konuyla ilgili çok sayıda akademik ve popüler yayın yapıldı, bitmez tükenmez toplantılar düzenlendi. Bununla beraber konunun derli toplu biçimde ele alındığı; tarihsel, etnik, kültürel, mezhepsel, siyasal ve hukuki boyutların bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirildiği çalışmalar çok da fazla değildir. Oysa Karabağ bölgesindeki halkın ekonomik uğraş alanları ve yöntemleri, mezhepsel özellikleri, etnik yapısı, siyasi tarihi, dış ilişkileri gibi hususlar, uzun yıllardır yaşanan bu çatışmaların arka planının yanı sıra, seyir özelliklerini ve muhtemel sonuçlarını anlamak açısından önemlidir. Çatışan tarafların öne sürdükleri tezlerde bu hususlara (özellikle ilk başlarda) birinci dereceden önem verilmekteydi. Bütün bunların bir arada ele alınması bir dizi zorluklarla karşılaşsa da, en azından temel başlıkların birbiriyle bağlantısı kurularak, olayların kökenleri ve gelişim sürecine ilişkin bir kanaat oluşturulabilir. Bu çalışmada siyasal tartışmaların yoğun ortamında gözardı edilen bazı hususlar da dikkat alınarak, konuyla ilgili bütüncül bir yaklaşım denemesi gerçekleştirildi.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, barış inşası, çatışma, Ermanistan, Karabağ

1980 SONLARINDAN BU YANA ULUSLARARASI platformlarda en çok tartışılan bölgesel sorunların ön sıralarında Karabağ gelmektedir. Çok tartışılmakla beraber, bazen bilgi eksikliğinden bazen de bakış açısına bağlı olarak en çok çarpıtılan konu da yine Karabağ'dır. Bu durum hem tarihsel süreçlerle hem de günümüz politikalarıyla yakından bağlantılıdır.

Tarihsel arka planın irdelenmesine geçmeden önce kısaca şunu belirtelim ki, tam yüz yıl önce yine dışarıdan müdahil olan güçlerin siyasal tercihlerinin etkisiyle konu adil biçimde halledilmemiş, bu süre boyunca içten içe közlenmiş ve sonunda 1988'de patlak vermiştir (veya belli odaklarca faal hale getirilmiştir). Dolayısıyla günümüzdeki çatışma tam yüz yıl önceki siyasal ve askeri zorlamaların doğal sonucudur. Sahada yine aynı oyuncular bulunduğuna göre bu tarihsel süreç birinci dereceden önem arz etmektedir.

İkinci önemli etken ise günümüzün siyasal kamplaşmaları, ilgili devletlerin çıkarları, önyargılar ve bazı fobilerdir (Türk düşmanlığı, İslam düşmanlığı, Avrasya ürküntüsü vs.)

Bu kısa çalışmada bütün bunları ayrıntılı olmasa da ana hatlarıyla gözden geçirerek konuyla ilgili bütüncül bir yaklaşım sunmaya çalışacağım.

Coğrafya, Tarih ve Antropoloji

En baştan şunu bilmemiz gerekir ki, günümüzde kullanılan Dağlık Karabağ (hatta Yukarı Karabağ) tanımı tarihsel bir adlandırma olmayıp, 1920 yılında telaffuz edilmeye başlamıştır. O zamana kadar Karabağ, ovalarıyla, dağlarıyla, yüksek yaylalarıyla bir bütündü. Bilgilerimizi yenileyerek şunu söylemem gerekir ki Türk Dünyasının birçok bölgesinde olduğu gibi hayvancılık bölgelerinde “kışlak” olarak bilinen ovalar ile “yaylak” olarak bilinen yayla ve dağlık bölgeler

tek bir yaşam bölgesinin iki ayrılmaz parçasıydı. Her obanın, oymağın, boyun, boy birliğinin belli sınırlar içerisinde iki (hatta bazen dört) mevsim kullanabileceği arazileri vardı. Bu arazilerin genişliği, halkın ve hayvanların sayısı, bazı tarihsel haklar, siyasal ve askeri güce bağlı olarak değişebilirdi. Ama temel ilke (iki parçalı yaylak-kışlak yaşamı) hep aynıydı. Bundan dolayı her bölge ve yörenin kime veya kimlere mahsus olduğu biliniyor ve hatta birçok durumlarda buna göre adlandırılırdı (filancanın yaylası, filancanın yurdu, kışlağı, güzdeki vb.).

Tabii ki aynı durum Kafkasya'da da söz konusuydu. Güney Kafkasya'da hayvancı Türk boylarının göç alanı (yaylak-kışlak arasındaki mesafeler) 30-40 km ile 100-150 km arasında değişmekteydi. Bunların arasında en uzun göç güzergahı Borçalı-Gence hattında, en kısa güzergahlar ise konumuz olan Karabağ bölgesindeydi.

Kışın ova kesimlerde barınan boylar baharın ilk günlerinden itibaren yavaş yavaş yüksek bölgelere çıkmaya başlardı. Böylece hem bunaltıcı sıcaklardan ve hastalıklardan korunmuş oluyor, hem de hayvanların çok daha iyi beslenmesini temin edebiliyorlardı. Bu yaşam tarzının geliştirdiği bir sosyoekonomik yapı ve bir uygarlık modeli söz konusudur. Değişik isimlerle adlandırılan bu model literatürde Atlı Göçebe Uygarlık, Göçebe Uygarlık, Bozkır Uygarlığı, Turan Uygarlığı vb. biçimlerde adlandırılmıştır.

Bu modelin Karabağ konusuyla ilgili de sanıyorum artık anlaşılmıştır. Karabağ'daki çok sayıda Türk boyları için burası bereketli geniş ovaları ve yüksek yaylalarıyla bir bütündür. Yaylaların da ovaların da tapuları bu boylara aitti. Aşağı kesimlere "aran" yukarı kesimlere de sadece "yaylak" veya "dağ" denirdi. Yani "Dağlık Karabağ" adı o dönemlerde siyasal veya idari bir adlandırma olamayacağı gibi yöresel bir adlandırma da değildi.

Ova bölgelerinde ("Aşağı" Karabağ'da) bilinen tarih boyunca Türk boyları yaşamaktaydı. Yaylaklar bölgesinde ("Yukarı" Karabağ) Türk boylarına ait yaylalar ve bunların aralarında (kısmen de aşağı kesimlerde) Hristiyan cemaatler vardı. Böylelikle Karabağ'ın aşağı ve yukarı kesimleri sosyoekonomik olarak bir bütündür ve bölgedeki Türk boylarına aitti. Dolayısıyla "yaylak" olduğunu söylediğimiz yukarı kesimlerde kalıcı meskenlerin olmaması oraların "sahipsiz" veya atıl olduğu anlamına gelmez. Yerleşik köy yapılanması ile bir karşılaştırma yapılırsa, ova (aran) yerleşimi "köy", yaylak bölgeleri ise "ekonomik faaliyet alanı" olarak tanımlanabilir.

Karabağ'ın Hristiyanları

Az önce adı geçen Hristiyan cemaatler de konumuz bağlamında çok önemlidir. Karabağ'da geç Orta Çağ'dan başlayarak "5 melikler" (veya "hamse melikleri") tanımının geçtiği bilinir. Bununla kastedilen bölgede ağırlıklı olarak Yukarı Karabağ bölgesinde yer alan 5 Hristiyan cemaate mahsus küçük idari birimler kastedilmektedir. Bir "melik" tarafından idare edilen bu birimler "meliklik" olarak adlandırılmaktaydı. Toplam 5 meliklik vardı ve bundan dolayı da yerel kaynaklarda (Arapça "beş" anlamına gelen) "hamse melikleri" olarak geçmektedir (örnek olarak bkz: Ferzeliyev, 1989; Ahundov, 1991) "Melik" yerel yöneticinin adıdır; zaman zaman belli bir özerliğe sahip olan bu melikler ilk başlarda atanan kişiler olsalar da, sonradan "melik" ünvanı aile içinde kalıtım yoluyla geçmeye başladı. Meliklikler görece de olsa büyük idari birimler değildi; alışkın olduğumuz terminolojiyle ifade edilirse, nahiye ve hatta belde olarak tanımlanabilir. Ortalama 10-12 köyden oluşan bu birimler arasında ancak bir tanesi (Haçın melikliği) bunun 2-3 katı köye

sahipti. Günümüzde Karabağ ilçelerinde Türklere ait köy sayılarının 80-100 arasında olması durumunun idari ve demografik yönden daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir. Melikliklerin durumuyla ilgili orijinal bilgiler Karabağ tarihini ele alan genel adları “Karabağ-Name” olan çok sayıda kaynakta ele alınmaktadır.

Bu melikliklerin 5’i de Hristiyan’dı ve sırf bu nedenle günümüzde Ermeni olarak tanımlanmaktadır. Oysa tarihsel veriler bunlardan hiçbirinin köken olarak Ermenilikle önemli bağlarının olmadığını ortaya koymaktadır. Bu durum, eski dönemlerin ciddi ve politize edilmemiş araştırmacılarına göre tartışılmaz bir gerçektir. Melik soyları arasında ancak Haçın melikleri yerli olup, ötekiler Karabağ’a başka bölgelerden gelenlerdi (Melikstvo, 2020). Fakat etnik köken olarak bunlardan birinin Şirvan eyaletine bağlı Nic köyünden gelme Udi, ötekilerin ise Hristiyan Türklerden olduğu kaynaklardan açıkça anlaşılmaktadır. Fakat inancı temel kimlik ögesi olarak yorumlayan Avrupalı ve Rus araştırmacılar ile günümüz Ermeni kaynakları (mezhep farklılıklarına, kültürel gelenek göreneklere, adlandırmalara ve başka dil özelliklerine bakmadan) bunların tamamını Ermeni olarak sunmaktadırlar. (Calalyan, 1989: 3-4). Konumuzla ilgili anlaşmazlıkların önemli bir kısmı da bu çarpıtmalardan kaynaklanmaktadır.

Bu veriler ışığında bölgede etnik farklılıklardan değil, din ve mezhep farklılığından bahsedilmesi gerekir. Bu farklılıkların zaman içinde etnik ve dinsel çatışmalara dönüşmesi ise 1800’lerin başında Avrupa devletlerinin ve Rusya İmparatorluğu’nun bölgeyle ilgilenmesiyle başladı. Bu dönemin hemen öncesinde ise Karabağ topraklarında önemli gelişmeler yaşanmıştı. Karabağ Hanlığı’nın kuruluşu ve bazı ilgili olaylar bu yıllara rastlamaktadır.

Karabağ Hanı İbrahim Halil Han’ın 1787’de yaptırdığı Asgeran Kalesi. (Virtual Karabakh websitesi)

Karabağ Hanlığı

Karabağ bölgesi 16.-18. yüzyıllarda Safevi ve daha sonra da Afşar Hanedanlarının yönettiği Türk devletlerine bağlıydı. 18. yy ortalarında Nadir Şah bölgede bazı idari ve demografik değişiklikler yaptı. Önceleri Nadir Şah’ın hizmetinde olan Penah Ali Han atak ve girişimci bir kişiydi, askeri alanda önemli hizmetleri olmuştu. 1847’de Nadir Şah ölünce merkezi iktidar zayıfladı, devlet sarsıldı ve toprakları bölünmeye başladı. Toplam 20 civarında bağımsız veya yarı bağımsız devlet kuruldu. Bu ortamda Penah Han da başında 200 savaşıyla Karabağ’a geldi ve Karabağ Hanlığı’nın temellerini attı. Nadir Şah döneminde Horasan’a ve başka bölgelere sürülmüş olan yerli Türk boylarının vatana dönmelerini sağladı. Penah Han daha hanlığı kurduğu ilk yıllardan Karabağ’ın tamamına (tabii ki 5 melikler de dahil) egemen oldu.

Bölgenin gelişmesi ve askeri bakımdan güçlenmesi için önlemler aldı. Bu kapsamda birkaç kale ve hisar kurdu. Bunlardan ilki 1748’de kurulan Bayat Kalesidir. Daha sonra Şahbulak Kalesi (1751-1752) kuruldu. Penah Han 1748 sonlarında komşu hanların kuşattığı Bayat Kalesi’nde bir ay boyunca mücadele verdikten sonra kurtulabildi.

Bundan sonra Bayat Kalesi'nin yeterli olmadığını düşündüğünden olsa gerek daha sağlam stratejik bakımdan çok daha avantajlı bir yer aradı. Sonunda dağlar arasında muazzam bir kaya üzerindeki düzlükte bir kale kurdu. İlk başlarda Penahadad olarak adlandırılan kale kısa süre sonra Şuşa olarak adlandırıldı. Günümüzde birilerinin "burası bizim bin yıllık şehrimiz" dedikleri Şuşa'nın temeli Penah Han tarafından 1752 yılında atılmıştır.

Bundan sonraki dönemde Karabağ Hanlığı, komşu Türk hanlıkları ve Gürcistan'la olduğu gibi, Osmanlı, Kaçar, Rusya yönetimleriyle de sıkı ilişkiler içinde bulunmuş, savaş ve barış safhaları yaşamıştır.

Rusya'nın Güney Kafkasya'yı İşgali

1790'ların sonu ile 1800'lerin başında, uzun zamandan beri Kafkasya'yla ilgilenen Rusya'nın ilk askeri birlikleri buralara inmeye başladı. Daha önce Tiflis'le bir bağlılık anlaşması (1883) yapılmıştı. 14 Mayıs 1805'te de Karabağ Hanı olan İbrahim Halil Han ile bir anlaşma yapıldı. İlk satırında "Şuşalı ve Karabağlı İbrahim xan ve Bütün Rusiya orduları infanteri generali, Qafqaz müfettişliyinin infanteri müfettişi kont Pavel Sisianov" tarafından imzalandığı açıklanan bu anlaşmaya göre İbrahim Han, Rusya'ya bağlanmakta ve Rusya İmparatoru da bunun karşılığında devletin ve ülkenin bütünlüğünü kabul etmekle beraber, Karabağ'da İbrahim Han'ın ve ileride de varislerinin iktidar sahibi olacaklarını taahhüt etmekteydi (Kürekçay Anlaşması, 2020).

Daha sonra iki önemli anlaşma daha yapıldı. 1804-1813 Rusya-İran savaşı sonrasında Kaçar Devleti ile Rusya arasında (12 Ekim 1813 tarihinde) Gülistan Anlaşması ve 10 Şubat 1828 tarihinde yine Kaçar Devleti ile Rusya arasında Türkmençay Anlaşması imzalandı. Günümüzde de geçerli olan devlet sınırlarının önemli bir kısmını bu anlaşmalar belirlemiştir.

Elbette ki Güney Kafkasya'daki küçük devletlere karşı çok daha avantajlı olan Çarlık Rusya, ilgili anlaşma maddelerine rağmen, kısa süre içinde söz konusu devletlerin egemenlik haklarını umursamadı ve bunların tamamını birer il haline getirdi. Hanedan mensuplarına ise sadece eğitim ve kariyer alanlarında bazı imtiyazlar tanımakla yetindi.

Rus Devrimleri, SSCB ve Karabağ'ın Taksimi

Bundan sonra bölgede idari veya iktidar konularında herhangi bir önemli değişiklik görülmemektedir. Ta ki 1918 yılına kadar. Rusya'da 1917 Şubat ve akabinde de Ekim ihtilalleri sonucunda merkezi otorite çökünce bölgelerde ayrılık eğilimleri hızlandı ve sonunda bağımsız devletler kuruldu. Güney Kafkasya'da da önce bir ortak yönetim, 1918 Mayıs'ında ise Gürcistan (26 Mayıs), Azerbaycan (28 Mayıs), Ermenistan (29 Mayıs) devletleri bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Bu ortamda Zengezur (günümüzde Nahçıvan ile Azerbaycan arasındaki bölge) ve Karabağ ilk defa olarak Ermenistan ile Azerbaycan arasında bir tartışma konusu olarak gündeme geldi. Çok kısa anlatmak gerekirse, bağımsız bir devlet kurabilmesi için Erivan ve çevresinin Ermenistan'a verilmesi konusunda Ermeni Milli Konseyi ile bir anlaşma yapmış olan Azerbaycan Milli Konseyi daha fazla toprak tavizi vermedi ve sonunda Karabağ'ın tamamı Paris Barış Konferansı'na katılan büyük devletlerce tanınan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin sınırları içinde kaldı. Ermeniler 22 Mart 1920'de Karabağ'da ayaklandılar ve ciddi çatışmalar yaşandı. Sonunda 28 Nisan tarihinde Rus (bolşevik) askeri birlikleri Azerbaycan'ı işgal edip, Karabağ'a da girince yeni bir durum oluştu.

Daha SSCB kurulmadan, 5 Temmuz 1921 tarihinde Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde kalmasına ilişkin Umum İttifak Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi Kafkas Bürosu'nun toplantısında "Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan SSC sınırları içinde kalması, idari merkezi Şuşa olmakla geniş özerklik verilmesi" karara bağlandı. Fakat o tarihte bu karar uygulamaya konulamadı. Güney Kafkasyadaki üç devlette de Sovyet düzeni kurulduktan sonra Güney Kafkas Federasyonu oluşturuldu ve Dağlık Karabağ'la ilgili özerklik önerileri bu kapsamda da gündeme getirildi. Güney Kafkas Federasyonu'nun bu konunun hızlandırılması yönünde 27 Ekim 1922 ve 22 Aralık 1922 tarihli kararları vardır.

SSCB kurulduktan sonra süreç hızlandı ve merkezin baskısıyla Azerbaycan durumu kabul edilerek Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde Dağlık Karabağ Muhtar Vilayetinin (DKMV) kurulduğunu 7 Temmuz 1923 tarihinde açıkladı.

Bu tarihten sonra çok uzun bir süre boyunca Dağlık Karabağ'ın idari veya hukuki durumuyla ilgili herhangi bir gelişme yaşanmamakla beraber, 16 Haziran 1981 tarihinde Azerbaycan SSC Yüksek Sovyetince alınan bir karar ("Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti Hakkında") kapsamında özerk iktidarın yetkileriyle ilgili bazı yenilemeler yapıldı.

SSCB'nin Son Günleri, Gorbaçov-Yeltsin Rusyasının Oyunları

1988 yılında Gorbaçov'un SSCB'nin başına gelmesiyle başlatılan "glasnost ve perestroyka" döneminde Ermenistan ve diaspora birçok konuda olduğu gibi bu konuda da önemli girişimlerde bulundu. Bu amaçla birçok örgüt kuruldu, yoğun propaganda çalışmaları başlatıldı. Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesi gerektiği fikri yarı resmi olarak ilkin Ermeniler tarafından 1987 sonlarına doğru bazı ulusal ve uluslararası platformlarda telaffuz edildi ve böylece Erme-

nistan-Azerbaycan gerilimi başlatılmış oldu. 20 Şubat 1988 tarihinde Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti (DKMV) Sovyeti, olağandışı toplantısında DKMV'nin Azerbaycan SSC'den alınarak Ermenistan SSC'ye bağlanmasının Azerbaycan ve Ermenistan'dan talep edilmesi yönünde bir karar aldı. Bununla da bölücülük fitili ateşlenmiş oldu. 1 Aralık 1989'da Ermenistan SSC ve Karabağ Milli Konseyi ortak bir toplantıda DKMV'nin Ermenistan'a bağlandığını açıkladılar.

Bu gelişmeler sonucunda, Ermenistan-Azerbaycan gerilimini azaltmak ve bölgeyi geliştirmek ve huzuru sağlamak gerekçeleriyle bizzat M. Gorbaçov'un girişimleriyle doğrudan Moskova'ya bağlı Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Özel İdare Komitesi denen bir yönetim kurularak başına Gorbaçov'un adamı A. Volski getirildi. Bu Özel İdare Komitesi'nin çalışmaları bölgedeki Ermenilerin daha da güçlenmeleri ve çatışmaların ilerlemesiyle sonuçlandı. Böylelikle, önce çatışmanın ateşini fitilleyen sonra da arabulucu rolüne soyunan Gorbaçov Moskova'sının girişimleri ancak bölücülere yaradı.

Bu yöndeki gelişmelerin zaman içinde silahlı çatışmalara dönüştüğü bir süreçte Azerbaycan tarafı bölücülüğün ileri aşamalara vardığını düşünerek, sert kararlar almaya çalıştı ve 1991 yılında Dağlık Karabağ'ın özerkliğini iptal etti.

Dağlık Karabağ Ermeni kesimi ise 2 Eylül 1991'de Hankendi merkez olmakla Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'ni ilan etti. Azerbaycan bu girişimin hukuk ve yasa dışı olduğunu açıkladı.

Karabağ'daki gelişmelere paralel olarak, Ermenistan sınırları içinde yaşayan Azerbaycan Türk halkına da baskılar uygulanmaya başladı. Baskıların artması ve insanlık dışı biçimler almasına dayanamayan Türk nüfus, 1988 başlarından itibaren Azerbaycan'a göç etmeğe başla-

dı. Aynı yılın sonuna gelindiğinde Ermenistan'da artık Türk nüfus kalmamıştı. Resmi verilere göre 310,000, Azerbaycanlı aktivistlerin yerel kaynaklara dayandırarak yaptıkları değerlendirmelere göre ise 500,000 üzerinde bir kitle yerinden yurdundan edilerek mülteci durumuna düşürülmüştü. Dolayısıyla Azerbaycan yönetimi bir yandan Karabağ'daki bölücülükle baş etmeye çalışırken, öte yandan da Ermenistan'dan gelen kalabalık göçmen kitesinin sorunlarıyla uğraşmak zorunda bırakıldı. (Kısa zaman içinde buna Gürcistan'dan gelen Türk göçmenler de eklendi ki, onların da yerlerinden edilmesinin sebebi yine bölgede faaliyet gösteren ve Güneydoğu Gürcistan'ın Ermenilere ait olduğunu iddia eden aşırı Ermeni gruplardı.)

1989 sonlarından başlayarak AHC hemen her sorunun çözümünüyle ilgilenen ve halkın da ümitle baktığı önemli bir merci haline gelerek, bazen hükümetle işbirliği içinde, bazen onu yönlendirerek, bazen de ona rağmen önemli çalışmalara imza attı.

İçeride ve dışarıda Ermeni saldırganlığı ve bölücülüğüne karşı mücadele vermek, her yandan akın eden mültecilerin sorunlarıyla başa çıkmak zorunda kalan Azerbaycan'ın başında bulunan Sovyet yönetimi, ne yazık ki bu zorlu görevlerin üstesinden gelemedi. Yanlış kararlar alındı, sorunların çözümü tam da bu sorunları çıkarmış olan Gorbaçov yönetiminde arandı, sivil toplumun girişimleri, halkın çözüme katkı sağlama fırsatları engellendi. Bu karmaşık ortamda Azerbaycan'da adına "halk hareketi"

denen süreç hemen hemen kendiliğinden oluşmaya başladı. Bu hareketin çekirdeğini oluşturan aydınlar önce dernekler halinde örgütlenmeye başlayıp, bahsettiğimiz sorunlar arttıkça ve durum zorlaştıkça bunun yetersiz olduğunun farkına vardılar ve daha geniş tabanlı tek bir örgütte toplanma görüşü ağır bastı. Böylelikle, sonradan destansı bir üne kavuşan Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) kuruldu. 1989 sonlarından başlayarak AHC hemen her sorunun çözümünü ilgilenen ve halkın da ümitli baktığı önemli bir merci haline gelerek, bazen hükümetle işbirliği içinde, bazen onu yönlendirerek, bazen de ona rağmen önemli çalışmalara imza attı. Ermeni askeri saldırılarına maruz kalan bölgelerde AHC özsavunma taburları kurdu (bazen de daha önce kurulan benzer birlikler sonradan AHC çatısı altına girerek mücadeleye devam ettiler).

Sovyetler genelinde yaşanan bir sürü sosyo-ekonomik, siyasal ve askeri süreçler sonucunda 1991 ortalarında devlet iyice sallanmaya yüz tuttu. Birliği oluşturan devletler referandumlar düzenleyerek SSCB'de devam edip etmeme kararı almaya başladılar. Azerbaycan'da yapılan geniş katılımlı bir halk oylaması sonucunda 18 Ekim 1991 tarihinde Bağımsızlık Bildirisi yayınlandı. Aralık 1991'de ise SSCB resmen dağıldı.

Bağımsızlığın İlk Yıllarında Karabağ Sorunu

Bundan sonra Ermenistan-Azerbaycan çatışması tabii ki durmadı ama artık, SSCB gibi bir devletin "iç meselesi" olmaktan çıkarak uluslararası bir statü aldı. 1991'den 1992 Şubatına kadar Azerbaycan-Ermenistan sınırlarının hemen tamamında, Yukarı Karabağ'da çatışmalar devam etti. Özellikle, 1992 başlarında Nahçıvan'a yönelik Ermeni saldırıları yoğunluk kazandı ve

çok büyük zorluklar pahasına durdurulabildi. 26 Şubat 1992'de Ermeni birlikleri, Rus mekanize alayı ile beraber hareket ederek Hocalı Katliamı'nı gerçekleştirdiler (ki birçok verilere göre katliam olmaktan öte bir soykırımdır).

Hocalı olayları sonrasında Azerbaycan'ın Sovyetler döneminden kalma Cumhurbaşkanı A. Mutallibov halkın tepkilerine dayanamadı ve ülkeden kaçıp Moskova'ya sığındı. Devlet yönetimine 3 ay boyunca Meclis Başkanı vekalet etti. İleride yapılacak seçimlere kadar geçen süre Azerbaycan'ın yakın tarihinde hem en karanlık, dış manipülasyonlara en açık, hem de gerçek bir bağımsızlığa kavuşma ve Türk Dünyasına açılma heyecanı dolu bir dönem oldu. Mart ayı boyunca Milli Meclis ve Hükümet ile yapılan görüşmelerde AHC, bir yıl boyunca seçim yapılmadan, var olan hükümetle AHC'nin bir koalisyonunu oluşturarak ülkenin içinde bulunduğu krizden çıkarılması yönünde ısrarcı oldu. Sonunda, dönemin koşulları bakımından çok da yararlı olmayan bir karar alan Meclis, cumhurbaşkanlığı seçimlerinin yapılmasını uygun buldu. Seçimlerin 7 Haziran 1992 tarihinde yapılması kararlaştırıldı.

Bu arada, kısa süre önce ülkeden kaçıp Moskova'ya sığınan Ayaz Mutallibov Mayıs'ın 14'ünü 15'ine bağlayan gece Moskova'dan aldığı destekle Azerbaycan'a döndü ve yönetimi yeniden eline almak istedi. Ertesi gün, AHC önderliğindeki halkın tepkileri sokaklara taşdı. 16 Mayıs günü, A. Mutallibov Azerbaycan'ı yeniden terk etmek zorunda kaldı. Bu kargaşaların planlı olduğu, Ermeniler ve onların Moskova'daki ortaklarınca teşahlanmış olduğu kısa süre sonra ortaya çıktı. Bu kargaşalı günlerde, uzun süredir direnmekte olan Şuşa (8 Mayıs) ve Laçın (18 Mayıs) gibi son derece önemli iki şehir Ermenilerin eline geçti. Bu olaylar ortamı iyice gerdi. Halk bir an önce harekete geçilmesini ve toprakların işgalden kurtarılmasını meydanlarda talep etmeye başladı.

Ebülfez Elçibey. 1992-1993 yıllarında Azerbaycan Cumhurbaşkanı.

Bu zorlu koşullarda yapılan seçimleri Azerbaycan Halk Cephesi'nin başkanı ve cumhurbaşkanı adayı Ebülfez Elçibey kazanarak ülke yönetimini eline aldı. Elçibey, göreve başladıktan kısa bir süre sonra Karabağ konusunda hızla kararlar almaya ve uygulamaya başladı. 1992 Temmuz-Ağustos aylarında Azerbaycan birlikleri Yukarı Karabağ'ın birçok bölgesini işgalcilerden temizledi ve Hankendi'nin hemen önlerinde mevzilendi. Fakat bundan sonra ilerlemek neredeyse imkansız oldu. Bunun nedenleri arasında en önemlileri olarak, daha yeni kurulmakta olan düzenli ordu birliklerinin yetersizliği ve dışa bağımlı üst düzey subayların sabotajları gösterilmektedir ki pek de yanlış sayılmaz.

Bunu takip eden sürede bir takım görüşmeler, diplomatik hamleler yapıldı. Fakat ilerleme olmadı. Mart 1993'te Ermeniler yine Rus destekli birliklerle bu defa Kelbecer üzerine yoğun saldırılar başlattı. Birkaç gün içinde önemli ilerlemeler kaydettiler ve sonunda ilçe halkı bölgeyi terk etmek zorunda kaldı. Ermeniler, bölgeyi terk etmeleri için ancak 10 saat süre tanıdılar, bu tabii ki imkansızdı. Dolayısıyla büyük kıyımlar yaşandı. İşte bu ortamda halkı tahliye edebilmek için Elçibey, Türkiye'den birkaç helikopter istedi ve artık herkesçe bilindiği üzere, bu istek geri çevrildi.

Birleşmiş Milletler Devreye Giriyor

Bundan sonra diplomatik çabalarını yoğunlaştıran Elçibey yönetimi BM'nin 822 sayı ve 30 Nisan 1993 tarihli kararının alınmasını sağladı. Bu karara ve takip eden aylarda kabul edilen daha 3 karara (no. 853, 874, 884) göre bölgenin tamamı Azerbaycan toprakları olarak tanımlanmakta ve Ermenilerin bölgeyi tahliye etmeleri istenmektedir. Hâlâ yerine getirilmemiş olan bu kararlar önemli bir diplomatik başarı olmakla beraber, sonuç vermeyince çatışmalar yeniden başladı.

1993 Haziranında Azerbaycan'da bir darbe girişimi başlatıldı ve değişik odaklarla beraber özellikle Rusya'nın destek vermiş olduğu bilinen bu darbe ilerleyerek ülke bir iç savaşla karşı karşıya kalınca Elçibey, başkentten ayrılarak Nahçıvan'a çekildi ve olayların yatışmasını bekledi. Fakat bu arada Milli Meclis, Elçibey'in başkentte bulunmayışını gerekçe göstererek cumhurbaşkanı yetkilerinin (anayasa gereği) dönemin Meclis Başkanı olan Haydar Aliyev'e devredilmesi teklifini görüştü ve alınan karar doğrultusunda H. Aliyev cumhurbaşkanı görevine vekalet etmeye başladı. Kısa bir zaman sonra da seçimler yapıldı ve Haydar Aliyev cumhurbaşkanı oldu.

Hiçbir devletin resmen tanımadığı sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti uyuşturucu ticareti, terör eğitimi, her türlü kaçakçılık vb. faaliyetlerin üssü haline geldi.

Haydar Aliyev'in cumhurbaşkanı yetkilerini devralmasından kısa süre sonra Karabağ'da Ermeniler yeniden saldırılara başladılar ve birkaç ay içinde Ağdam, Fuzuli, Cebrayıl, Zengilan, Gubadlı gibi ilçeler Ermenistan ordusu tarafından işgal edildi. Böylelikle Karabağ'ın neredeyse tamamı Ermenilerin eline geçmiş oldu. Azerbaycan halkı kendi ülkesinde göçmen durumuna düştü, onların yerine önce Ermenistan'dan, daha sonrak yıllarda ise Irak, Suriye, Lübnan gibi yerlerden Ermeniler getirilerek yerleştirildi. Hiçbir devletin resmen tanımadığı (ama ABD, Fransa, İran, Rusya vb. ülkelerin gayrı yasal yollardan açıkça desteklediği) sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin (aslında adı geçen ülkelere bağlı çevrelerin) denetlediği bu topraklar o tarihten sonra uyuşturucu ticareti, terör eğitimi, her türlü kaçakçılık vb. faaliyetlerin üssü haline geldi.

Azerbaycan topraklarının kurtarılmasına yönelik son önemli girişim 1994 başlarında yapıldı, fakat şiddetli çarpışmalardan sonra yine sonuç alınamadı. Bu ortamda taraflar ateşkes anlaşmasına ikna edildi ve 5 Mayıs 1994 tarihinde ateşkes anlaşması imzalandı. O günden 27 Eylül 2020 tarihine kadar sürekli ihlal edilse de, hatta bazen geniş çaplı çarpışmalar (örneğin Nisan 2016 ve Temmuz 2020'de) yaşansa da bu ateşkes anlaşmasına ana hatlarıyla uyuldu.

Başarısız Bir AGİT Projesi: Minsk Grubu

Bu süreçte bir de Minsk Grubu kuruldu ki durumu ve çalışmaları her zaman tartışma konusu

olmuştur. Yukarı Karabağ sorununun barışçıl yollardan çözümü ilk defa Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Dışişleri Bakanları Konseyi'nin 24 Mart 1992 tarihli Helsinki toplantısında gündeme geldiğinde, bu amaçla Minsk Konferansı'nın düzenlenmesi görüşü benimsendi. 5-6 Aralık 1994'te Budapeşte'de yapılan AGİT Zirve Toplantısı'nda Minsk Grubu için eşbaşkanlık sistemi benimsendi. İlk 3 yılda farklı ülkelerin başkanlık ettiği görülürken, 1 Ocak 1997'den itibaren (bugüne kadar) grubun eşbaşkanlığı üç devlet tarafından yapılmaktadır: ABD, Rusya, Fransa.

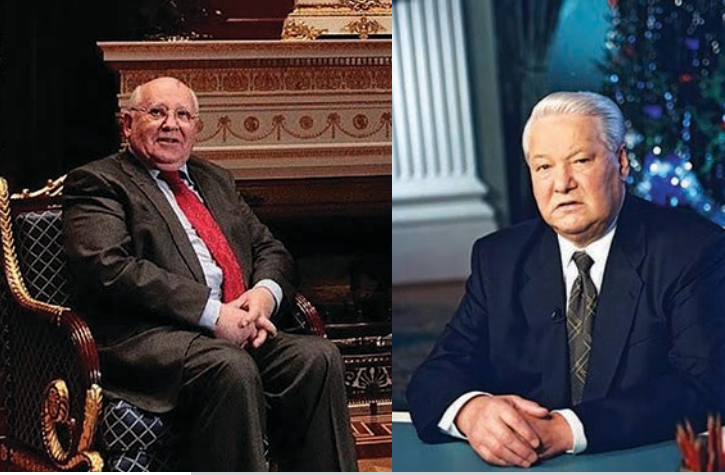
Azerbaycan ile Ermenistan'ın çatışma tarafları olarak yer aldıkları gruba katılan öteki ülkeler: Almanya, Belarus, İsveç, İtalya, Hollanda, Portekiz, Türkiye ve Finlandiya'dır.

Var olduğu süre içinde Minsk Grubu 3 farklı paket gündeme getirmiş, bunlardan ilk ikisi Ermenistan ve sonuncu paket de Azerbaycan tarafından kabul görmemiştir. Bununla beraber, çatışmanın barışçı yollardan çözümü kapsamında bazı ilkelerin belirlenmiş olduğu ifade edilmiştir. Sürekli yuvarlak tanımlamalar, karmaşık çözümler üreten Minsk Grubu'nun çalışmaları çoğunlukla eleştirilmiş, özellikle Azerbaycan kamuoyunda "ipe un sermek" olarak değerlendirilmiştir. Özellikle, Grup eşbaşkanı ülkelerin basınında ve diplomatik çevrelerinde Ermeni yanlılarının ağır bastığı gerçeğinden hareket eden yorumcu ve gözlemciler bu sistemin sonuç veremeyeceğini sık sık ifade ettiler. Gerçekten de yaklaşık 27 yıllık süre zarfında ne yazık ki bir arpa boyu yol alınamadı. Ve sonunda BM kararları Azerbaycan ordusunun zoruyla gerçekleştirilmiş oldu.

Yalnız bu konuya gelmeden önce yaklaşık 30 yıl boyunca Karabağ sorunu bağlamında bölgesel ve küresel güçlerin yaklaşımlarına kısaca göz atmamız yararlı olabilir.

Bölgesel ve Küresel Güçler Bağlamında Karabağ Sorunu

Söz konusu bölgenin SSCB sınırları içinde bulunmasından dolayı, ilk aşamada SSCB, 1991 sonrasında da onun mirasçısı olan Rusya Federasyonu olaylarda birinci dereceden rol oynadı. “Dağlık Karabağ’ın” Ermenistan’a verilmesi gerektiğini ilk defa yarı resmi bir ağızdan ifade eden kişi o dönem Kremlin’e ekonomi danışmanlığı da yapan Prof. Abel Aganbegyan’dı. (Aganbegyan bunu Kasım 1987’de Paris’te yaptığı bir konuşmada uzun uzun açıklamış, konuşmanın ses kaydı Azerbaycan’a ulaşınca da başkent Bakü’de Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi (AMEA) merkezli önemli protestolar gerçekleşmişti. O yıllarda AMEA’da çalışan bu satırların yazarı tüm ilgili süreçlere katılmış olup, en baştan beri gözlem yapma imkanı bulmuştu).

Sovyetler Birliği Komünist Partisi son Genel Sekreteri Mikhail Gorbacov (solda), Rusya Federasyonu ilk devlet başkanı Boris Yeltsin (sağda). (Kaynak: President of Russia websites)

Bunu takip eden günlerde, Karabağ’da yer yer çatışmalar çıkınca Karabağ’daki Ermenilerin ekonomik durumunun çok kötü olduğunu (ki aslında tüm göstergeler SSCB ortalama göstergelerinin üzerindeydi), halkın bundan dolayı

ayrılmak istediğini bahane eden Kremlin, bölge bütçesine yüklü parasal aktarımlarda bulundu. Böylelikle ayrılıkçı terörü bilerek veya bilmeyerek desteklemiş oldu. Akabinde, yukarıda bahsetmiş olduğum A. Volski başkanlığındaki Özel Komite’yi kurarak Azerbaycan SSC’nin kendi toprağı olan bölge üzerindeki egemenlik haklarını sıfırladı. SSCB dağıldıktan sonra ise bölgedeki askeri ve ekonomik olanakları devralan Rusya ayrılıkçı hareketi ekonomik ve askeri yönlerden destekledi. Sonunda Hocalı Katliamı’na ortak olmuş oldu. Bu, elbette bir devlet politikası olmayabilirdi ama olaylara karışan askeri birlikteki personelden kimseye soruşturma bile açılmadığından, farklı yorumlar her zaman geçerli olacaktır.

Bu dönemi takip eden 27 yıl boyunca da Rusya, yaklaşımlarını iki tarafı da çok kırmayacak şekilde ifade etti, öteki ülkeler gibi “Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü kabul etmekle” beraber, bu bütünlüğün temin edilebilmesi için hiçbir girişimde bulunmadı. Gözlemcilerin birçoğuna göre Rusya, bölgedeki etkinliğini sürdürebilmek için Yukarı Karabağ sorununun kesin çözüme kavuşturulmasını pek istemedi. Bu arada Ermenistan’ı ekonomik olarak tam bağımlı hale getirmeye çalıştı. Azerbaycan’ı ise daha farklı araçlarla (yönetimle kişisel bağları güçlendirerek, onlara Rusya’da önemli imtiyazlar tanıyarak, silah satışı konusunda “cömert” davranarak vb.) yakınında tutmaya özen gösterdi. Sonuç itibarıyla Rusya Ermenistan’a kesinlikle daha yakın durmakla beraber, Azerbaycan’ı da uzaklaştırmamaya çalıştı.

Aslında normal koşullarda Rusya’nın (Putin’in geçtiğimiz günlerde ifade ettiği üzere “köklerine bakan, nereden geldiğini araştıran” bir Rusya’nın) Ermenistan’a bu denli destek vererek Türk devletleriyle sıkıntı yaşamaması gerekirdi. Fakat anlaşılan o ki Kremlin üzerinde de çeşitli çevrelerin baskıları söz konusudur ve bu çevrelerin etkilerine boyun eğdikçe Rusya daha çok kan kaybedecektir.

O dönemde Kremlin'deki Batı işbirlikçisi yaklaşımın yarattığı çıkmazın bugün Türkiye-Rusya işbirliği ekseninde çözülmesi bölge halklarına umut vermektedir.

1980'li yılların sonu ve 1990'lar boyunca Rusya'yı yönetenlerin (önemli Rus yorumcularının da sık sık ifade ettiği üzere) ülkenin öz çıkarlarından değil, Batı kaynaklı söylemlerden ve AB-ABD çıkarlarından hareket ettiklerini de aklımızın bir köşesinde tutmamız gerekir. Bu bakımdan Gorbaçov-Yeltsin dönemi SSCB ve bakiyelerinin tamamı ama özellikle Asya bölgesi halkları için karanlık bir dönemdi. "Geçiş dönemi" olarak adlandırılan 90'lı yıllar boyunca bu ulusların (bizzat Rusların da) çıkarları görmezden gelindi, söz konusu ikilinin Batı işbirlikçisi yaklaşımı bölgesel çatışmaları, ekonomik çöküşü ve kültürel yozlaşmayı hızlandırdı ve derinleştirdi. Bu ortamda tabii ki Karabağ'da yaşanan olaylar daha karmaşık hale getirildi, sorun çok hızla uluslararası nitelik kazandı. Gelişmeler, bunun rastlantısal değil, planlı bir operasyon olduğunu göstermektedir.

O dönemde Kremlin'deki Batı işbirlikçisi yaklaşımın yarattığı çıkmazın bugün Türkiye-Rusya işbirliği ekseninde çözülmesi bölge halklarına umut vermektedir.

Konumuzla ilgili başka bir önemli devlet de İran'dır ki buraya kadar kendisinden hiç bahsetmedik (gerçi ta en baştan gelişmeleri dikkatle izlemekte ve sürekli müdahalelerde bulunmaktaydı). İran, konuyla birkaç yönden ilgileniyor. Öncelikle, komşu bir ülkede olup bitenler elbette önemlidir. Ayrıca, Azerbaycan konusu İran'ın en hassas konusu hatta yumuşak karnıdır. Şöyle ki Azerbaycan adının komşuda bir devlet tarafından kullanılmakta oluşu bile İran'da birçok

çevreleri rahatsız etmektedir (aynen Yunanistan ve Makedonya konusunda olduğu gibi). Zira eski Azerbaycan'ın çok daha büyük parçası İran İslam Cumhuriyeti'nin sınırları içinde bulunmaktadır. Öte yandan yakın tarih boyunca Kuzey Azerbaycan'da görülen tüm yenilenme hareketleri, tüm milliyetçi akımlar Güney Azerbaycan'da çabucak yankı bulmuş, İran Devleti'ni önemli boyutlarda etkilemiştir.

İran'ın yaklaşık 1,000 yıl boyunca Türkler tarafından yönetilmiş olduğu da hesaba katılınca Kuzey Azerbaycan'da bağımsız bir devletin kurulmuş olmasının İran'daki Türkleri etkilemesi imkansızdı. Hele bu kitlenin, toplam nüfusun yaklaşık yarısını oluşturduğu ve ülkenin en büyük etnik unsuru olduğu dikkate alındığında günümüz İran Devleti'nin gelişmelere kayıtsız kalması düşünülemezdi ki öyle de oldu. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ermenistan'la yaşadığı sorunlar ve Azerbaycan yönetiminden önemli isimlerin Güney Azerbaycan'a yönelik söylemleri bahane edilerek, Ermenistan kayıtsız şartsız desteklendi. Bunlar gerçekten de birer bahaaneydi, çünkü daha sonraki dönemde milliyetçi söylemleri hiç kullanmayan ve milliyetçileri mahkum eden, hapislerde çürüten veya ülkeden süren yönetimler döneminde de İran, Azerbaycan'ı hep tehlike olarak gördü ve hem Ermenistan'a hem de sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'ne her türlü desteği verdi.

Yıllardır İran'ın resmi ve yarı resmi medya kuruluşları aracılığıyla Azerbaycan'a yönelik olumsuz yayınlar yapılmaktadır. (Hatta bu son savaşın ilk günlerinde Dağlık Karabağ Ermenilerinin "şehit" edildiğinden bahsedenler bile vardı).

Ayrıca Azerbaycan ile Türkiye ve öteki Türk Cumhuriyetleri arasındaki her yakınlaşma, her

ortak çalışma “Pantürkizm” olarak yorumlanmakta ve her defasında bu konuda günlerce yayın yapılmaktadır. Oysa Azerbaycan ve başka Türk devletleri İran’ın Orta Asya’da Tacikistan’la çok yakın ilişkiler kurmasını “Paniranizm” olarak yorumlayıp, engellemeye çalışmamaktadır. Azerbaycan’la ilişkilerini mezhep üzerinden geliştirmeye çalışan, Azerbaycan ulusal kimliğini reddederek, sadece Şii kimliğini öne çıkaran İran’ın yaklaşımları Ermenistan’ı ve Karabağ’daki bölücü terörü her zaman cesaretlendirdi ve destekledi. Elbette zaman zaman Azerbaycan’la da bazı ortak projeler gerçekleştirildi, fakat bunlar genel eğilimi değiştirecek nitelikte değildir. 27 Eylül 2020 günü başlayan son savaşta da İran, ilk günlerde sözleri ve eylemleriyle Ermenistan’ı destekledi, daha sonra Azerbaycan’ın toprak bütünlüğü ve egemenliği konusunda görece kuvvetli bir söylem geliştirmeye ihtiyaç duydu.

Gürcistan ilk başlarda tarafsız kalmaya çalışsa da, özellikle 1989-1992 döneminde, Güney ve Güneydoğu bölgesindeki Ermenilerin, özellikle de merkezi yönetimdeki Ermeni çevrelerin etkisiyle Ermenistan’a yakın görünmekle beraber, Gürcistan içindeki Türk nüfusun (Ermenistan örneğinde olduğu gibi) ülkeden çıkarılması ve Azerbaycan’a göçün sağlanması yönünde ciddi girişimlere sahne oldu. Bu politikalar, AHC’nin aktif olarak devreye girmesiyle başarısız oldu ve kısa süre sonra Gürcülerin çok fazla olmasa da Azerbaycan tezini desteklemeye başladıkları görüldü. Zira Ermeniler artık Gürcistan’da da toprak ve özerklik iddialarında bulunmaya başlamışlardı. Özellikle takip eden yıllarda hem Ermeni iddialarına karşı mücadelede müttefik bulmak, hem de ekonomik sorunları aşabilmek için Azerbaycan ve Türkiye ile iyi geçinmeye çalıştılar. Son savaşta da hem Gürcü

Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin, Moskova, 5 Mart 2020. (President of Russia website)

kamuoyu hem devlet yönetimi Azerbaycan'ın mücadelesine destek verdi.

Yine bölgeye yakın ülkelerden Ukrayna, bu süreçte özellikle son 5 yıldan beri Azerbaycan'ı desteklemektedir. Son savaşın başladığı ilk günden bu yana Azerbaycan'ın yanında yer aldı, destek verdi. Ayrıca salt Ermenistan'a karşı değil, hem de Rusya'nın bölgedeki etkinliğini ve Ermenistan konusundaki hassasiyetini de eleştirerek. Sebebi açıktır; Ukrayna da benzer bir süreçte önce Kırım'ı kaybetti, şimdi de uzun süredir ülkenin doğu illerinde bölücü tehditle mücadele etmektedir.

Türkiye'de de büyük çoğunluk "bir millet iki devlet" şiarını benimsemiş olup, mevcut durum karşılıklı çıkara dayalı olağan bir işbirliği sınırlarını çoktan aşmıştır. Artık neredeyse bir ulusun iki parçası arasındaki dayanışma söz konusudur.

Azerbaycan'a destek veren ülkelerin en başında Pakistan gelmektedir ki zaten her konuda hem Türkiye'nin hem Azerbaycan'ın en yakın destekçisidir. Bu desteğin Azerbaycan halkı için büyük moral kaynağı olduğunu da söylemek gerekir.

Türkiye'nin durumu bu bağlamda belki de en ilginç konudur. Zira birçok insanın hem Türkiye'de hem Azerbaycan'da konuya başka bakış açısıyla baktığını belirtmek gerekir. İlk bakışta elbette komşuluk, etnik, kültürel yakınlık, stratejik çıkarlar vb. nedenlerle bir işbirliği görüntüsü var. Fakat Azerbaycan'da neredeyse halkın tamamı ve Türkiye'de de büyük çoğunluk "bir millet iki devlet" şiarını benimsemiş olup, mevcut durum karşılıklı çıkara dayalı olağan bir işbirliği sınırlarını çoktan aşmıştır. Artık neredeyse bir ulusun iki parçası arasındaki dayanışma söz konusudur.

Bölgedeki olaylara AB üyesi ülkelerin yaklaşımlarında da sürprizler pek yaşanmadı. Özellikle Yunanistan ile Fransa kayıtsız şartsız Ermenistan'ı destekledi. Ermenistan'ın AB ile ilişkileri de esasen bu devletler üzerinden düzenlenmektedir. Ayrıca Fransa, ülkedeki Ermeni diasporası aracılığıyla Rusya'daki Ermeniler üzerindeki etkisini kullanmakta ve Rusya'daki Batıcı, liberal ve işbirlikçi çevreleri de bu yolla yönlendirmeye çalışmaktadır. Rusya'daki Batıcı çevreleri irdelerken Ermeni etkeninin göz önünde bulundurulması, Ermenilerin durumunu değerlendirirken de Batıcı etkilerin hesaba katılması bu nedenle önem arz etmektedir. Dolayısıyla AB ve özellikle de Fransa başka birçok konuda olduğu gibi Ermenistan konusunda da Rusya'daki Batıcı ve liberal çevreleri kullanmaktadır. Rusya'nın Ermenistan'a verdiği desteğin önemli bir bölümü de bu çevrelerin Moskova üzerinde kurduğu baskılardan (dolayısıyla AB'den) kaynaklanmaktadır. Benzer durum Rusya'daki Amerikancı çevreler için de geçerlidir; onlar da Rusya'nın Ermenistan'a verdiği destekte önemli bir paya sahiptirler.

Bölgede en aktif küresel güç de beklendiği üzere ABD'dir. En başından beri işin içinde oldu, 1991 sonrasında Ermenilere açık destek verdi, savaş nedeniyle ulaşımı durdurmak zorunda kalan Azerbaycan'ı, "Ermenistan'ı ablukada tuttuğu" bahanesiyle yaptırım uygulayarak, yeni kurulan bağımsız devletler için öngörülen yıllık hibelerden mahrum etti. Akabinde sözde Dağlık Karabağ yönetimine yıllık önemli miktarlarda hibede bulundu. ABD diasporası da bu süreçte tabii ki en önemli rolleri üstlendi.

Yukarı Karabağ sorunuyla ilgili bölgede boy gösteren temel oyuncular bunlardır. Almanya'dan bahsedilmemiştir, çünkü konumu belirgin değildir ve Fransa'nın aksine genellikle

sivrilmeyle AB şemsiyesi altında hareket etmektedir. Tabii ki Çin, Hindistan, Arap devletleri gibi başka önemli oyuncuların da belli hesapları vardır. Fakat şimdilik herhangi bir taraf tutmamışlar veya resmi olarak belli bir çıkar ifade etmemişlerdir.

Yeni Dönem: Tespitler ve Beklentiler

Karabağ'ın yakın tarihi ile bölücülük faaliyetlerinin açığa çıkmasından ve sıcak çatışmaların başlangıcından beri olup bitenlere kısaca göz attıktan sonra, günümüzdeki durum ve sonrasında ilgili neler söylenebilir?

Ateşkes rejiminin Ermenistan tarafından 27 Eylül 2020 sabahı tekrar ihlal edilmesi sonucu başlayan sıcak çatışma savaşa dönüşerek tam 44 gün sürdü. 10 Kasım sabaha karşı Azerbaycan, Rusya ve Ermenistan üçlü bildirisiyle sona erdirilen savaş 27 yıllık statükoyu değiştirdi, yeni bir dönem başladı.

Gelinen noktada bazı hususlar net olarak görülmektedir:

- 27 yıldan beri yapılan görüşmeler ve müzakerelere konu olan birçok sorun 44 günlük savaş sonunda önemli ölçüde çözülmüş oldu (Yukarı Karabağ etrafındaki 7 ilçe Azerbaycan tarafından kurtarıldı);
- Buna ek olarak Yukarı Karabağ'ın bir bölümü ile Azerbaycan açısından en önemli yerleşim birimi olan Şuşa şehri kurtarıldı;
- BM kararlarında yer alan talepler yerine getirilmiş oldu (ayrıca bu durumda BM ilkelerine ters bir şey de yapılmadı);
- 27 yıldan beri çalışmaları bir sonuç vermeyen Minsk Grubu son savaş süresince de etkili olamadı;
- Sahada eskiden beri etkin olan Rusya'yı dengeleyen güç olarak Türkiye iddialı biçimde devreye girdi;
- AB'nin fiili duruma ses çıkarmadığı ve

25 Kasım 2020 itibarıyla Karabağ'da son durum

ileride de durumu değiştirme yeteneğinin olmadığı görüldü;

- ABD de şimdilik net bir tavır ortaya koymamakla beraber, ilerleyen günlerde Rusya-Türkiye ekseninde yaşanacak gelişmeleri etkilemek ve de buna göre pozisyon almak durumunda olacaktır.
- İran, özellikle savaşın başlangıç aşamasında Ermenistan'ı desteklemek politikalarına devam ederek, Azerbaycan kamuoyu üzerindeki her türlü etkinliğini ve saygınlığını kaybetti.
- Buna karşın İsrail'in Azerbaycan'daki saygınlığı ve önemi arttı;
- Azerbaycan halkının Pakistan'a ilgisi arttı ve dostluk bağları gelişti;
- Azerbaycan-Türkiye birliği ve bütünleşmesi tabanda gerçekleşmiş oldu.

10 Kasım Bildirisi'nin hemen sonrasında Azerbaycan-Ermenistan karşıtlığının, aslında uzun süreden beri bazı çevrelerce dile getirilen, 2+2 formatında sürdürüleceği anlaşıldı. Burada Ermenistan tarafının Türkiye'yi istememesi bir sorun olarak görülebilir.

Yalnız, Bildiri'de söz konusu olan anlaşmanın içeriği, açıkça görülen boşluklar ve bir haftadan beri uygulanma biçimleri bakımından hem Azerbaycan'da hem de Ermenistan'da bazı sıkıntıların ifade edildiği görülmektedir.

Ermenistan'da yaşananlar medyada geniş yer aldığına göre üzerinde fazla durmadan, Ermeni kamuoyunun bu anlaşmayı "teslimiyetçilik", "kazanımların kaybı", "ihane" vb. biçimlerde tanımladığını ve ilgili protesto eylemlerinin sokaklara taşmış olduğunu anımsamamız yeterlidir.

Azerbaycan tarafında ise (özellikle ilk günlerde) tek memnuniyetsizlik "tam zafere 2-3 gün kalmışken" hareketin yarıda durdurulması, Yukarı Karabağ'ın tamamının kurtarılmasının belirsiz bir tarihe ertelenmesiyle ilgiliydi.

Bununla beraber, halkın neredeyse tamamı askeri hareketi başarılı olarak yorumlamakta ve önemli bir askeri zafer kazanıldığını kabul ederek, kutlamalar yapmaktadır.

Fakat bir haftalık uygulama süresinde bölgedeki Rus gücünün barışı sağlamak dışında farklı etkinlikler sergilemeye çalışması, Putin'in "humaniter paket" adıyla bölgedeki kültürel miras ve bazı başka konularda bir dizi etkinlikten bahsetmesi, keza mabetlerin durumu ve inanç özgürlüğü gibi konuların gündeme getirilmesi Azerbaycan kamuoyunda olumsuz etki yaratmıştır.

Buna ek olarak bölgede görev yapması öngörülen Türk kuvvetlerinin geliş tarihi, konuşulacağı mıntıkalar, görevleri konusunda yaşanan olumsuzluklar Azerbaycan toplumunu özellikle germekte, Rusya'nın etkinliklerine kuşkuyla bakmasına neden olmaktadır.

Fakat kuşku ve endişelerin en yakın zamanda ortadan kalkacağını söylemek fazla iyimserlik olmaz. Bu satırların yazıldığı saatlerde Türk askerinin Azerbaycan'da görev almasıyla ilgili tezkere-nin TBMM'den geçmiş olması bu sorunların yakın günlerde aşılabileceğinin en somut göstergesidir.

Üçlü Anlaşmanın Olası Sonuçları ve Barışın Tesisi

Anlaşmanın olası sonuçlarına gelince, Azerbaycan ve Ermenistan açısından farklı beklentilerin olduğunu, gelişecek olayların buna göre biçimleneceğini söylemek gerekir.

Bundan sonraki süreçte barış sürecinin fazla aksamadan ilerlemesi ve durumun normalleşmesi noktasında Türkiye-Rusya işbirliği temel koşuldur. Bu işbirliğinin, daha önce Suriye örneğinde olduğu gibi, ilk başlarda bazı pürüzlerle karşılaşması pek olası görülse de zaman içinde rayına oturacağı ve iki tarafın da gayretleriyle başarılı biçimde yürütülebileceği kuşkusuzdur.

Sonuçta 2+2 formatının bölge için yararlarını görebileceğimizi umuyorum.

Yerel koşullardan, halkların temel sorunlarından kopuk, dayatmacı dış güçlerin sürece müdahalesinin asgariye indirilmesi, Türkiye-Rusya işbirliğinin daha geniş alanlara yayılarak geliştirilmesi bölgenin ve sonuçta dünyanın yararına olacaktır. Başka türlü, bu topraklarda barış tesis etmek, sürdürülebilir bir gelişme ve huzurdan bahsetmek olanaksızdır.

Bu formata İran'ın dahil edilmesi de, özellikle İran yetkililerince, zaman zaman dile getirilmektedir. Fakat, İran'ın Azerbaycan'a yönelik yaklaşımları bağlamında bunun sahada gerçekleşmesi şimdilik zor görülmektedir. Gelineen noktada, Azerbaycan kamuoyunun bu tarz bir formatı (İran'ın sürece müdahil olmasını) kabullenmesi

olanaksız gibi duruyor. İran elitleri, Azerbaycan'ın devlet ve ulus olarak varlığını; bağımsız, Türk ve laik kimliğini zihinsel olarak kabullenmedikleri sürece bu hep zor olacaktır. Ancak sıkıntının aşılması durumunda, bölgenin önemli bir gücü olarak, sürece olumlu katkılarda bulunabilme potansiyelini tabii ki kullanabilecektir.

Ermenistan'ın en baştan istediği "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin" tanınması, onun etrafında yedi ilçeden oluşan bir "güvenlik kuşağının" muhafaza edilmesidir. Elbette ki bu istek imkansız olduğu gibi, uluslararası hukuka uygun olmayan bir yaklaşımın ürünüdür.

Yukarı Karabağ'a ve orada yaşayan Ermenilerin durumuna gelince, bu konu Azerbaycan'ın iç meselesidir. Ermenistan'ın, başka ülkelerde (Rusya, Fransa, ABD, Arjantin vb.) yaşayan

Türk Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, Azerbaycanlı mevkidaşı Jeyhun Bayramov ile Ankara'da ortak basın toplantısında, 11 Ağustos 2020. (Mustafa Kaya/Xinhua)

Karabağ'dakilerden daha kalabalık Ermeni topluluklarıyla ilişkileri neyse burada da benzer ilişkiler kurabilir. Bunun ötesini istemek, Azerbaycan'ın iç işlerine karışmak olur ki bu da hukuken yanlıştır.

Barış anlaşmasına ilişkin bildiri yayınlandıktan sonra Azerbaycan'da seslendirilen talepler şöyle sıralanabilir:

- Ermenistan birlikleri Azerbaycan sınırları içindeki tüm noktalardan çıkarılacak;
- Yukarı Karabağ'a herhangi bir özel statü verilmeyecek. Orada yaşayacak olan tüm sakinler (Ermeni veya Türk, fark etmez) Azerbaycan genelinde herkesin sahip olduğu tüm hak ve yükümlülüklerle sahip yurttaşlar olarak özgürce yaşayacaklar;
- Ermenistan, Azerbaycan'a hem son savaş karşılığında hem de 30 yıl boyunca Karabağ'ın yeraltı ve yer üstü kaynaklarından elde ettiği hukuk dışı gelirler dikkate alınarak belirlenecek olan miktarda tazminat ödeyecek.

Bu tazminat konusu Azerbaycan için çok önemlidir, zira Karabağ'ın maden yatakları (altın, gümüş yatakları da dahil), tarım alanları yoğun biçimde kullanılmış olup, bu kaynaklardan elde edilen gelirleri BM kaynaklarına göre 53.5 milyar

ABD doları olarak tespit edilmiştir. Ayrıca yüzlerce kültürel anıt (mabetler, kütüphane ve müzeler dahil) yağmalanmış, yıkılmıştır. Camiler ya yıkılmış ya da domuz ahırları olarak kullanılmıştır. Bölgedeki hemen hemen tüm yapılar temellerine kadar sökülüş, malzemeleri taşınarak satılmıştır. Bütün bunların uluslararası hukuka göre bir bedeli vardır, Azerbaycan tarafı ısrarla bunun ödenmesini talep etmektedir. Son savaşın masrafları da dahil olmak üzere, toplam tutarın birkaç yüz milyarı bulabileceği de düşünülebilir.

Bundan sonraki dönem için Ermenistan'ın Azerbaycan'a, hatta Türkiye ve Gürcistan'a da, karşı toprak iddialarından (keza Türkiye başta olmak üzere bu ülkelere karşı soykırım iddialarından) vazgeçerek, dostluk ilişkileri tesis etmesi bu ülkede huzur ve refahın en önemli teminatı olacaktır. ☁

Kaynakça

- Ahundov, N. (Der.). (1991). *Karabağnameler* (cild II). Bakü: Yazıcı Yayınevi.
- Calalyan, Y. S. (1989). *Agvank ülkesinin kısa tarihi* (Rusça: Есаи Гасан-Джалалян. Краткая история страны Агванк (1702-1722)). Bakü: Elm Yayınevi.
- Ferzeliyev, A. (Der.). (1989). *Karabağnameler* (cild I). Bakü: Yazıcı Yayınevi.
- Kürekçay Anlaşması. (2020). Kürekçay Anlaşmasının tam metni. <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/32/52/kurekcay-muqavilesi.html> adresinden alındı.
- Melikstvo (Melikstvo). (2020). <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE> adresinden alındı.